

ELIE WIESEL

NOĆ

S francuskoga preveo
Mate Maras

PRVO POGLAVLJE

ZVALI SU GA MOŠE PODVORNIK, kao da u životu nije imao prezimena. Bio je za sve poslove u jednoj hasidskoj sinagogi. Židovi u Sighetu — tomu gradiću u Transilvaniji gdje sam proveo djetinjstvo — jako su ga voljeli. Bio je vrlo siromašan i bijedno je živio. Stanovnici moga grada, općenito, ako su i pomagali siromahe, nisu ih voljeli. Moše Podvornik je bio iznimka. Nikomu nije dosađivao. Njegova nazočnost nikomu nije smetala. Potpuno je ovladao umijećem da bude beznačajan, da postane nevidljiv.

Fizički je bio nespretan poput klauna. Svojom stidljivošću siročeta pobuđivao je osmijeh. Volio sam njegove velike sanjarske oči, izgubljene u daljini. Malo je govorio. Pjevao je; zapravo pjevušio. Mrvice koje su se mogle uloviti govorile su o patnji božanstva, o prognanstvu Providnosti koja će, prema Kabali, svoje oslobođenje dočekati u oslobođenju čovjeka.

S njim sam se upoznao potkraj 1941. Imao sam gotovo trinaest godina. Bio sam duboko pobožan. Po danu sam učio Talmud, a noću sam trčao u sinagogu da plačem nad uništenjem Hrama.

Jednog sam dana pitao oca da mi nađe učitelja koji bi me mogao voditi u učenju Kabale.

— Premlad si za to. Tek u tridesetoj godini, rekao je Majmonides, imamo pravo otisnuti se u svijet pun

pogibli i misticizma. Najprije moraš naučiti osnovne predmete koje ti jednako valja razumjeti.

Moj otac je bio učen čovjek, nimalo sentimentaln. Nikakve srdačnosti, čak ni u obitelji. Više se bavio drugima nego svojim. Židovska zajednica u Sighetu gajila je prema njemu veliko poštovanje; često su se s njim savjetovali o javnim poslovima pa čak i o privatnim stvarima. Bilo nas je četvero djece. Hilda, najstarija; zatim, Bea; ja sam bio treći, i sin jedinac; mezimica, Judita.

Moji su roditelji držali trgovinu. U njihovu poslu pomagale su im Hilda i Bea. Moje mjesto je bilo u kući učenja, govorili su.

— Nema u Sighetu kabalista — ponavljao je otac.

Htio je tu ideju istjerati iz moga duha. Ali uzalud. Sâm sam našao učitelja u osobi Moše Podvornika.

Promatrao me je jednog dana dok sam se molio, u sumrak.

— Zašto plačeš kad se moliš? — upitao me je, kao da me poznaje već dugo vremena.

— Ništa o tome ne znam — odgovorio sam jako uznemiren.

To se pitanje nikada nije pojavilo u mojem duhu. Plakao sam zbog toga... zbog toga što je nešto u meni potvrđivalo potrebu da plačem. Ništa više nisam znao.

Zašto sam se molio? Čudno pitanje. Zašto sam živio? Zašto sam disao?

— Ništa o tome ne znam — rekao sam mu, još više uznemiren i zbunjen. — Ništa o tome ne znam.

Od toga dana često sam ga viđao. Objašnjavao mi je s velikom upornošću da svako pitanje ima snagu koje više nema u odgovoru...

— Čovjek se uzdiže k Bogu kroz pitanja koja mu postavlja — volio je ponavljati. — Eto pravog razgovora.

Čovjek pita a Bog odgovara. Ali njegovi odgovori, njih ne razumijemo. Ne možemo ih razumjeti. Jer dolaze iz dubine duše i u njoj ostaju do smrti. Pravi odgovori, Eliezer, njih ćeš naći samo u sebi.

— A zašto se ti moliš, Moše? — upitao sam ga.

— Molim Boga koji je u meni da mi dade snage da mu mogu postaviti prava pitanja.

Tako smo se razgovarali gotovo svake večeri. Ostajali smo u sinagogi pošto bi je svi vjernici napustili, sjedeći u tami gdje je još treperila svjetlost pokoje nedogorjele svijeće.

Jedne večeri rekao sam mu koliko sam nesretan što u Sighetu ne mogu naći učitelja koji bi me uputio u Zohar, u kabalističke knjige, u tajne židovske mistike. On se samilosno nasmiješio. Poslije duge tišine rekao mi je:

— Postoje tisuću i jedna vrata da se uđe u vrt mistične istine. Svako ljudsko biće ima svoja vrata. Čovjek se ne smije prevariti i htjeti ući u vrt kroz vrata koja nisu njegova. To je opasno za onoga tko ulazi i za one koji se ondje već nalaze.

I duge mi je sate govorio Moše Podvornik, sighet-ski ubogar, o jasnoćama i tajnama Kabale. S njim sam započeo svoj obred upućivanja. Skupa smo čitali po desetke puta jednu te istu stranicu Zohara. Ne zato da bismo je naučili napamet, nego da iz nje izvučemo samu bit božanstva.

I tijekom tih večeri stjecao sam pouzdanje da će me Moše Podvornik sa sobom odvesti u vječnost, u ono vrijeme gdje pitanje i odgovor postaju JEDNO.

POTOM SU jednog dana protjerali iz Sigheta Židove tuđince. I Moše Podvornik je bio tuđinac.

Gorko su plakali dok su ih mađarski žandari utrpavali u stočne vagone. I mi smo plakali na odlaznom peronu. Vlak je iščeznuo na obzoru; iza njega je ostao samo gust i prljav dim.

Čuo sam jednog Židova kako iza mene kaže, uzdišući:

— Što ćete? Takav je rat...

Prognanici su brzo zaboravljeni. Nekoliko dana poslije njihova odlaska govorilo se da se nalaze u Galiciji gdje rade, da su čak zadovoljni svojom sudbinom.

Dani su prolazili. Tjedni, mjeseci. Život se vratio u kolotečinu. Miran i ohrabrujući vjetar puhao je u svim domovima. Trgovci su dobro poslovali, učenici su živjeli sa svojim knjigama i djeca su se igrala na ulici.

Jednog dana, ušavši u sinagogu, opazio sam kako u klupi blizu vrata sjedi Moše Podvornik.

Ispričao je priču o sebi i svojim sudruzima. Vlak s prognanicima prešao je mađarsku granicu i na poljskom teritoriju prešao u nadležnost Gestapoa. Ondje se zaustavio. Židovi su se morali iskrcati i popeti se na kamione. Kamioni su se uputili prema nekoj šumi. Natjerali su ih da siđu. Natjerali su ih da iskopaju široke rovove. Kad su oni završili svoj posao, pripadnici Gestapoa počeli su svoj. Bez strasti, bez mržnje, ubijali su svoje zatočenike. Svaki se morao približiti rupi i okrenuti zatiljak. Djecu su bacali u zrak i gađali ih iz strojnica. Bilo je to u galicijskoj šumi, blizu Kolomaje. Kako se on, Moše Podvornik, uspio spasiti? Čudom. Bio je ranjen u nogu, mislili su da je mrtav...

Danima i noćima išao je od jedne židovske kuće do druge i kazivao priču o Malki, djevojci koja je umirala tri dana, i priču o Tobiji, krojaču, koji je molio da ga ubiju prije sinova...

Bio se promijenio, Moše. U njegovim se očima nije više odražavala radost. Nije više pjevao. Nije mi više govorio o Bogu ili Kabali, nego samo o onome što je vidio. Ljudi nisu htjeli vjerovati u njegove priče, nisu ih željeli ni slušati.

— Pokušava nas navesti da se sažalimo nad njegovom sudbinom. Kakva mašta...

Ili pak:

— Jadnik, poludio je.

A on je plakao:

— Židovi, slušajte me. To je sve što želim. Nikakav novac, nikakvo sažaljenje. Nego da me čujete — kričao je u sinagogi, između sutonske i večernje molitve.

Ni ja mu nisam vjerovao. Sjedio sam često u njegovu društvu, uvečer poslije službe, i slušao njegove priče, stalno pokušavajući razumjeti njegovu tugu. Osjećao sam samo sažaljenje prema njemu.

— Misle da sam poludio — mrmljao je, a suze, kao kapi voska, tekle su mu iz očiju.

Jednom sam mu postavio pitanje:

— Zašto toliko želiš da povjeruju u ono što govoriš? Da sam na tvome mjestu, meni bi bilo svejedno vjeruju li ili ne...

Zatvorio je oči, kao da želi pobjeći vremenu:

— Ti ne razumiješ — rekao je zdvojno. — Ti ne možeš razumjeti. Ja sam se spasio, čudom. Uspio sam se ovamo vratiti. Odakle sam dobivao tu snagu? Htio sam se vratiti u Sighet da vam ispričam svoju smrt. Da se možete pripremiti dok još ima vremena. Život? Ja više ne držim do života. Ja sam sâm. Ali sam se htio vratiti, da vas upozorim. A evo: nitko me ne sluša...

Bilo je to potkraj 1942.

Život je potom opet postao uobičajen. Radio Lon-

don, koji smo slušali svake večeri, javljao je radosne vijesti: svakidašnje bombardiranje Njemačke, Staljingrad, pripremanje druge fronte, a mi, Židovi u Sighetu, očekivali smo bolje dane koji sada ne će više kasniti.

Nastavio sam posvećivati se svojem učenju. Po danu Talmud, po noći Kabala. Moj otac se bavio trgovinom i zajednicom. Moj djed je bio došao da s nama provede Novu godinu da bi mogao pribivati službama slavnog rabina iz Borschea. Moja majka je počela sanjariti kako je krajnje vrijeme da se nađe prikladan momak za Hildu.

Tako je protekla godina 1943.

PROLJEĆE 1944. Sjajne vijesti s ruske fronte. Nije više bilo nikakve sumnje u pogledu njemačkog poraza. Bilo je to samo pitanje vremena; mjeseci ili tjedana, možda.

Drveće je bilo u cvatu. Bila je to godina kao tolike druge, sa svojim proljećem, sa zarukama, vjenčanjima i rođenjima.

Ljudi su govorili:

— Crvena armija napreduje divovskim koracima... Hitler ne će biti sposoban da nam nanese zlo, čak ako bude i htio...

Da, sumnjali smo čak i u njegovu volju da nas istrijebi.

Zar bi išao istrijebiti čitav jedan narod? Istrijebiti pučanstvo rasuto po tolikim zemljama? Tolike milijune ljudi! Kojim sredstvima? I to usred dvadesetog stoljeća!

Tako je ljude zanimalo sve — strategija, diplomacija, politika, cionizam — samo ne njihova vlastita sudbina.

Čak je i Moše Podvornik bio zašutio. Bio je umoran od govorenja. Lutao je po sinagogi ili ulicama,

oborenih očiju, pogrbljenih leđa, izbjegavajući gledati u ljude.

U to je doba još bilo moguće kupiti dozvole za emigriranje u Palestinu. Zatražio sam od oca da sve prodamo, da se svega riješimo i otputujemo.

— Ja sam prestar, sine — odgovorio mi je. — Prestar da započnem nov život. Prestar da krenem od ničice u dalekoj zemlji...

Radio Budimpešta je objavio da je fašistička stranka preuzela vlast. Horty Miklós bio je prisiljen zatražiti od jednog vođe stranke Nyilas da sastavi novu vladu.

To još nije bilo dovoljno da nas uznemiri. Čuli smo da se govori o fašistima, naravno, ali to je još bio apstraktan pojam. Bila je to samo promjena ministarskog kabineta.

Sutradan, još jedna uznemirujuća vijest: njemačke su trupe, uz pristanak vlade, provalile na mađarski teritorij.

Počela se buditi uznemirenost, tu i tamo. Jedan od naših prijatelja, Berkovitz, vrativši se iz prijestolnice, ispričao nam je:

— Židovi u Budimpešti žive u atmosferi straha i terora. Antisemitski izgređi događaju se svaki dan, na ulicama, u vlakovima. Fašisti napadaju židovske trgovine, sinagoge. Situacija počinje postajati veoma ozbiljna...

Te su se vijesti proširile Sighetom brzinom munje. Uskoro se o tome posvuda govorilo. Ali ne zadugo. Ubrzo se opet rađao optimizam:

— Nijemci ne će dovd doći. Ostat će u Budimpešti. Zbog strateških razloga, političkih razloga...

Još nisu bila prošla tri dana kad su se vozila Njemačke vojske pojavila na našim ulicama.

ZEBNJA. Njemački vojnici — s čeličnim kacigama i svojim znakom, mrtvačkom lubanjom.

Ipak naš prvi dojam o njemačkim vojnicima ulijevao je više ohrabrenja. Oficiri su bili razmješteni po kućama, čak i kod Židova. Njihovo držanje prema domaćinima bilo je rezervirano ali pristojno. Nikada nisu zahtijevali nemoguće, nisu stavljali neobvezujuće primjedbe, i katkada bi se čak nasmiješili domaćici. Jedan njemački oficir stanovao je u zgradi sučelice našem domu. Imao je sobu kod obitelji Kahn. Govorilo se da je šarmantan čovjek: smiren, simpatičan i ugladen. Treći dan nakon useljenja donio je gospođi Kahn kutiju čokolade. Optimisti su likovali:

— I onda? Što smo govorili? Niste željeli povjerovati. Eto tih *vaših* Nijemaca. Što mislite o njima? Gdje je njihova slavna okrutnost?

Nijemci su već bili u gradu, fašisti su već bili na vlasti, presuda je već bila izrečena, a sighthetski Židovi još su se smiješili.

Osam pashalnih dana.

Bilo je predivno vrijeme. Moja majka je bila zaposlena u kuhinji. Nije više bilo otvorenih sinagoga. Ljudi su se skupljali po privatnim kućama: nije trebalo izazivati Nijemce. Praktično je svaki stan postao mjestom molitve.

Pili smo, jeli smo, pjevali smo. Biblija nam je nalažala da uživamo tijekom osam blagdana, da budemo sretni. Ali u tome nije više bilo srca. Srce je jače kucalo već nekoliko dana. Željeli smo da blagdani prođu, da više ne budemo prinuđeni igrati tu komediju.

Sedmoga pashalnog dana zastor se dignuo: Nijemci su uhitili prvake židovske zajednice.

Od toga časa sve se odvijalo s velikom brzinom. Počeo je put prema smrti.

Prva mjera: Židovi ne će imati pravo napustiti prebivalište tijekom tri dana, pod prijetnjom smrtne kazne.

Moše Podvornik je došao trčeći k nama i viknuo mojem ocu:

— Ja sam vas upozoravao...

I odjurio je ne čekajući odgovora.

Istog dana mađarska je policija provalila u sve židovske kuće u gradu: Židov više nije imao pravo posjedovati zlato, nakit, vrijedne predmete; sve se moralo predati vlastima, pod prijetnjom smrtne kazne. Moj otac je sišao u podrum i zakopao našu imovinu.

Majka se kod kuće nastavila baviti svojim poslovima. Zaustavljala se katkada da nas pogleda, bez riječi.

Kad su prošla ta tri dana, nova naredba: svaki Židov mora nositi žutu zvijezdu.

Ugledni ljudi iz zajednice došli su k mojem ocu — koji je imao veza u visokim krugovima mađarske policije — da ga upitaju što misli o situaciji. Ocu se nije činila previše crnom, ili pak nije htio obeshrabriti ostale, stavljati soli na njihove rane:

— Žuta zvijezda? Pa što? Od toga se ne umire...

(Jadni oče! Od čega si ti onda umro?) Ali već su se oglašavale nove naredbe. Nismo više imali prava ući u restorane, u kavane, putovati željeznicom, poći u sinagogu, izaći na ulicu poslije šest uvečer.

Zatim je došao geto.

DVA SU geta stvorena u Sighetu. Jedan velik, u središtu grada, zauzimao je četiri ulice, i drugi manji, prostirao se na nekoliko uličica, u predgrađu. Ulica u kojoj smo mi stanovali, Zmijska ulica, nalazila se na području prvog geta. Ostali smo dakle u svojoj kući. Ali kako je bila

na uglu, prozori koji su gledali na izvanjsku ulicu morali su se zakovati. Prepustili smo nekoliko soba rođacima koji su bili protjerani iz svojih stanova.

Život se malo-pomalo vratio u »normalno« stanje. Bodljikava žica, koja nas je okruživala poput zidina, nije nam ulijevala stvarne strahove. Čak smo se prilično dobro osjećali: bili smo potpuno između sebe. Mala židovska republika... Vlasti su uspostavile Židovsko vijeće, židovsku policiju, ured socijalne pomoći, radni odbor, higijenski odjel — cijeli upravni aparat.

Svatko se tomu divio. Ne ćemo više imati pred očima ona neprijateljska lica, one poglede nabijene mržnjom. Time je prestao strah, tjeskoba. Živjeli smo među Židovima, među braćom...

Još je bilo neugodnih trenutaka, sigurno. Svaki dan su dolazili Nijemci da traže ljude za ukrcavanje ugljena u vojne vlakove. Bilo je vrlo malo dobrovoljaca za tu vrstu poslova. Ali mimo toga, atmosfera je bila spokojna i ohrabrujuća.

Vladalo je opće mišljenje da ćemo ostati u getu do svršetka rata, do dolaska Crvene armije. Zatim će sve opet biti kao prije. Ni Nijemac ni Židov nisu vladali u getu: vladala je obmana.

Dvije subote prije Duhova, pod proljetnim suncem, ljudi su se bezbrižno šetali ulicama koje su vrvjele svijetom. Veselo se brbljalo. Djeca su se igrala neke igre s lješnjacima na pločnicima. U društvu nekoliko drugova, u vrtu Ezre Malika, učio sam odlomak iz Talmuda.

Pala je noć. Dvadesetak osoba bilo se okupilo u dvorištu naše kuće. Moj otac im je pripovijedao razne zgode i iznosio svoje mišljenje o situaciji. Bio je dobar pripovjedač.

Odjednom, dvorišna su se vrata odškrinula i ušao

je Stern — stari trgovac koji je postao policajcem — i odveo mog oca na stranu. Usprkos mraku koji nas je počinjao omatati, vidio sam da je probljedio.

— Što je? — pitali su ga.

— Ništa ne znam. Pozvali su me na izvanrednu sjednicu vijeća. Nešto se moralo dogoditi.

Dobra priča koju nam je upravo pripovijedao ostat će nedovršena.

— Idem tamo odmah — nastavio je moj otac. — Vratit ću se čim to bude moguće. Sve ću vam ispričati. Čekajte me.

Bili su spremni čekati satima. Dvorište je postalo poput predsoblja operacijske dvorane. Čekalo se samo da se vidi ponovno otvaranje vrata, da se vidi otvaranje nebeskog svoda. Glas je stigao do drugih susjeda pa su nam se pridružili. Ljudi su gledali na sat. Vrijeme je prolazilo veoma sporo. Što je mogla značiti tako duga sjednica?

— Imam nekakav loš predosjećaj — rekla je moja majka. — Danas popodne vidjela sam nova lica u getu. Dva njemačka oficira, iz Gestapoa, rekla bih. Otkad smo ovdje, nije se pokazao ni jedan jedini oficir...

Bližila se ponoć. Nitko nije želio poći na spavanje. Neki su skoknuli doma da vide je li sve u redu. Drugi su se vratili kućama, ali tražili su da im javimo čim stigne moj otac.

Vrata su se napokon otvorila i on se pojavio, blijed. Smjesta su ga okružili:

— Pričajte! Recite nam što se događa! Recite nešto...

Toliko su žudjeli u tom času da čuju pouzdanu riječ, rečenicu koja kaže da nema mjesta strahu, da je sastanak bio posvema nevažan, običan, da je bilo pitanje

socijalnih, sanitarnih problema... Ali dovoljno je bilo pogledati poraženo lice moga oca da se osvjedočimo:

— Strašna vijest — objavio je napokon. — Transporti.

Geto se morao potpuno likvidirati. Odlazak će se vršiti ulicu po ulicu, već od sutra.

Željeli smo sve doznati, čuti sve pojedinosti. Vijest nas je sve zaprepastila, ali htjeli smo ispiti to kiselo vino do taloga.

— Kamo nas vode?

To je bila tajna. Tajna za svakoga, osim za jednog jedinog: za predsjednika Židovskog vijeća. Ali on to nije htio reći, nije *mogao* reći. Gestapo mu je zaprijetio da će ga strijeljati ako progovori.

Otac je primijetio slomljenim glasom:

— Kruže glasine prema kojima nas prevoze u neki dio Mađarske da radimo u ciglanama. Razlog je, čini se, što je odavde preblizu fronta...

I nakon trenutka muka dodao je:

— Svatko ima pravo ponijeti samo osobne stvari. Naprtnjača, malo hrane, nekoliko odjevnih predmeta. Ništa drugo.

I opet je zavladała gluha tišina.

— Pođite probuditi susjede — rekao je otac. — Da se sprema...

Sjene su se oko mene probudile kao iz duboka sna. Razišli su se, šutke, u svim pravcima.

OSTALI SMO sami neko vrijeme. Odjednom je u sobu ušao Batia Reich, rođak koji je kod nas živio:

— Netko kuca na zakovani prozor, na onaj što gleda na vanjsku stranu!

Tek poslije rata doznao sam tko je kucao. Bio je to inspektor mađarske policije, prijatelj mog oca. Bio nam je rekao prije ulaska u geto: »Budite mirni. Ako vam zaprijeti kakva opasnost, ja ću vam javiti.« Da je mogao te večeri s nama govoriti, mogli smo još pobjeći... Ali kad smo uspjeli otvoriti prozor, bilo je prekasno. Nikoga više nije bilo vani.

GETO SE probudio. Jedno za drugim palila su se svjetla iza prozora.

Ušao sam u kuću jednog prijatelja mog oca. Probudio sam učitelja, starca sijede brade, sanjarskih očiju, pogrbljena od dugih bdijenja nad knjigom.

— Ustanite, gospodine. Ustanite! Spremite se za put. Sutra će vas prognati, vas i vaše, vas i sve Židove. Kamo? Ne pitajte me to, gospodine, ne postavljajte mi pitanja. Sam Bog bi vam mogao odgovoriti. Za ljubav Božju, ustajte...

Nije razumio ništa od onoga što sam mu rekao. Mislio je bez sumnje da sam izgubio razum.

— Što to pripovijedaš? Da se spremimo za odlazak? Kakav odlazak? Zašto? Što se događa? Jesi li poludio?

Napola još u snu, mjerio me pogledom koji je bio ispunjen užasom, kao da je od mene očekivao da prasnem u smijeh kako bih mu naposljetku priznao: »Vratite se u postelju, spavajte. Sanjajte. Ništa se nije dogodilo. Bila je to samo šala...«

Grlo mi je bilo suho i riječi su se u njemu gušile, paralizirajući mi usne. Nisam mu ništa više mogao reći.

Tada je shvatio. Sišao je s kreveta i automatskim kretnjama počeo se oblačiti. Zatim se primaknuo krevetu gdje je spavala njegova žena, dodirnuo joj čelo s

beskrajnom nježnosti; ona je otvorila vjeđe i čini mi se da je smiješak preletio njezinim usnama. Zatim je otišao do kreveta svoje dvoje djece i naglo ih probudio, otimajući ih njihovim snovima. Pobjegao sam.

Vrijeme je prolazilo veoma brzo. Već su bila četiri sata ujutro. Otac je hitao lijevo i desno, iscrpljen, tješeći prijatelje, trčeći u Židovsko vijeće da vidi nije li u međuvremenu opozvana naredba; do posljednjeg časa tinjao je tračak nade u srcima.

Žene su kuhale jaja, pekale meso, spremale kolače, šile naprtnjače, djeca su tumarala pomalo posvuda, spuštene glave, ne znajući kamo bi se djela, gdje bi našla mjesto da ne smetaju odraslima. Naše dvorište je postalo istinskim sajmištem. Vrijedni predmeti, skupocjeni sagovi, srebreni svijećnjaci, molitvenici, Biblije i drugi obredni predmeti, prekrivali su prašno tlo, pod čudesno plavim nebom, jadne stvari koje kada nikada nikom nisu pripadale.

U OSAM sati ujutro, umor, težak kao rastaljeno olovo, zgusnuo se u žilama, u udovima, u mozgu. Upravo sam se molio kad su se iznenada prolomili krici na ulici. Brzo sam ostavio pergamentne trake i potrčao do prozora. Mađarski su policajci bili provalili u geto i urlali u susjednoj ulici:

— Svi Židovi napolje! Neka se ne oteže!

Židovski su policajci ulazili u kuće i govorili, slomljena glasa:

— Došao je čas... Treba ostaviti sve to...

Mađarski su žandari udarali kundacima, pendrecima, bilo koga, bez razloga, desno i lijevo, starce i žene, djecu i bolesnike.

Kuće su se praznile, jedna za drugom, ulica se napunila ljudima i svežnjevima. U deset sati svi su osuđenici bili vani. Žandari su prozivali jedanput, dvaput, dvadeset puta. Vrućina je bila nesnosna. Znoj je oblijevao lica i tijela.

Djeca su plakala da im dadu vode.

Vode! Bilo je vode, sasvim blizu, u kućama, u dvorištima, ali bilo je zabranjeno napuštati redove.

— Vode, mama, vode!

Židovski policajci iz geta mogli su kriomice poći napuniti nekoliko vrčeva. Moje sestre i ja imali smo još pravo kretanja, jer smo bili predviđeni za posljednji transport, pa smo im pomagali koliko smo mogli.

U JEDAN sat popodne napokon je dan znak za polazak.

Bilo je radosti, da, radosti. Mislili su bez sumnje da nema veće patnje u Božjem paklu nego sjediti ondje, na kolniku, među omotima, nasred ulice, pod užarenim suncem, da je sve bolje od toga. Počeli su hodati, bez ijednog pogleda prema napuštenim ulicama, prema ispražnjenim i zamrlim kućama, prema vrtovima, prema nadgrobnom kamenju... Na svačijim leđima, naprtnjača. U svačijim očima, patnja, potop suza. Polagano, teško, povorka je napredovala prema izlazu iz geta.

I ja sam bio ondje, na pločniku, da gledam kako prolaze, nesposoban da se pokrenem. Evo velikog rabi-
na, pogrbljenih leđa, obrijana lica, sa zavežljajem na leđima. Sama njegova nazočnost među prognanicima bila je dostatna da taj prizor postane nestvaran. Činilo mi se da vidim stranicu istrgnutu iz neke knjige pripovijesti, iz nekog povijesnog romana o babilonskom sužanjstvu ili španjolskoj inkviziciji.

Prolazili su ispred mene, jedni za drugima, učitelji vjere, prijatelji, drugi, svi oni kojima sam se možda jednog dana smijao, svi oni s kojima sam živio toliko godina. Odlazili su izgubljeni, vukući naprtnjaču, vukući svoj život, napuštajući svoja ognjišta i godine djetinjstva, pokunjeni kao isprebijani psi.

Prolazili su ne gledajući me. Morali su mi zavidjeti.

Povorka je iščeznula iza ugla ulice. Još koji korak i izaći će izvan zidina geta.

Ulica je bila nalik na tržnicu koja je napuštena u žurbi. Još se tu moglo svega naći: kovčezi, ubrusi, torbe, noževi, tanjuri, novčanice, papiri, požutjeli portreti. Sve one stvari koje su u jednom času priželjkivali ponijeti i koje su naposljetku ostavili ondje. Bile su izgubile svaku vrijednost.

Posvuda otvorene sobe. Vrata i prozori, širom otvoreni, vodili su u prazninu. Sve je bilo svačije, ne pripadajući više nikomu. Trebalo se samo poslužiti. Otvoren grob.

Ljetno sunce.

PROVELI SMO dan u postu. Ali uopće nismo bili gladni. Bili smo iscrpljeni.

Otac je otpratio prognanike do izlaza iz geta. Najprije su ih natjerali da prođu kroz veliku sinagogu, gdje su ih do tančina premetnuli, da vide ne nose li zlato, srebro ili druge vrijedne predmete. Bilo je živčanih slo-mova i udaraca pendrecima.

— Kad je red na nas? — upitao sam oca.

— Preksutra. Osim ako... osim ako se stvari ne srede. Čudo, možda...

Kamo su vodili ljude? Zar se još nije znalo? Ne, tajna se dobro čuvala.

Pala je noć. Rano smo polijekali, te večeri. Otac je rekao:

— Mirno spavajte, djeco. To će biti tek preksutra, u utorak.

Ponedjeljak je prošao kao ljetni oblačak, kao san u prvim satima svanuća.

Zauzeti pripremanjem naprtnjača, pečenjem kruha i kekasa, ni na što više nismo mislili. Presuda je bila izrečena.

Uvečer nas je majka vrlo rano poslala u postelju, da poduzme nužne mjere, rekla je. Posljednja noć provedena u kući.

U zoru sam bio na nogama. Želio sam imati vremena za molitvu prije nego što nas istjeraju.

Otac je ustao prije svih nas da se ode raspitati. Vratio se oko osam sati. Jedna dobra vijest: ne napuštamo grad danas. Samo ćemo prijeći u mali geto. Ondje ćemo čekati posljednji transport. Bit ćemo posljednji koji odlaze.

U devet sati ponovili su se nedjeljni prizori. Urlali su žandari s pendrecima: »Svi Židovi napolje!«

Bili smo spremni. Ja sam bio prvi. Nisam htio promatrati lice svojih roditelja. Nisam htio da mi provalje suze. Ostali smo sjedeći nasred ulice, kao oni drugi prekjučer. Isto pakleno sunce. Ista žeđ. Ali nije bilo nikoga više da nam donese vode.

Promatrao sam kuću u kojoj sam proveo godine u potrazi za svojim Bogom, u postu da pospješim dolazak Mesije, u zamišljanju kakav će mi biti život. Uopće nisam bio tužan. Ni na što nisam mislio.

— Ustanite! Popis!

Ustali smo. Prebrojili se. Sjeli. Opet ustali. Ponovno na zemlji. Bez kraja i konca. Nestrpljivo smo čekali da

nas odvedu. Što se čeka? Naposljetku je stigla zapovijed: »Naprijed!«

Otac je plakao. Bilo je to prvi put da ga vidim gdje plače. Nikada nisam pomišljao da može plakati. Majka je hodala, nepomična lica, bez ijedne riječi, zamišljena. Gledao sam svoju sestricu, Tziporu, njezine plave lijepo počešljane kose, crven ogrtač na rukama: djevojčica od sedam godina. Na leđima joj naprtnjača preteška za nju. Stiskala je zube: već je znala da nema nikakve koristi žaliti se. Žandari su tu i tamo dijelili udarce pendrekom. »Brže!« Nisam imao više snage. Put je tek počeo a već sam se osjećao tako slabim...

— Brže! Brže! Naprijed, lijenčine! — derali su se mađarski žandari.

U tom sam ih trenutku počeo mrziti, i moja mržnja je jedina stvar koja nas i danas veže. Bili su naši prvi tlačitelji. Bili su prvo lice pakla i smrti.

Naredili su nam da trčimo. Uхватili smo trčeci korak. Tko bi vjerovao da smo bili tako jaki? Iza prozora, iza zastora, naši sunarodnjaci su gledali kako prolazimo.

Stigli smo napokon do odredišta. Bacivši naprtnjače, svalili smo se na zemlju:

— O Bože, gospodaru svijeta, sažali se na nas u velikom milosrđu svojemu...

MALI GETO. Prije tri dana ovdje su još živjeli ljudi. Ljudi čije su bile stvari kojima smo se služili. Bili su prognani. Bili smo ih već posvema zaboravili.

Nered je bio još veći nego u velikom getu. Stanovnici su morali biti iznenada otjerani. Posjetio sam sobe gdje je stanovala obitelj mog ujaka. Na stolu tanjur juhe koju netko nije pojeo do kraja. Tijesto je čekalo da se

stavi u pećnicu. Knjige su bile razasute po podu. Možda je ujak priželjkivao da ih ponese?

Uselili smo se. (Kakva riječ!) Pošao sam potražiti drva, sestre su naložile vatru. Usprkos umoru majka je počela pripremati obrok.

— Treba izdržati, treba izdržati — ponavljala je.

Moral ljudi nije bio toliko slab: već su se počinjali privikavati na situaciju. Na ulici su se upuštali u optimistične razgovore. Švabe ne će imati više vremena da nas prognaju, govorilo se... Za one koji su već deportirani, na žalost, ništa se više ne može učiniti. A što se tiče nas, vjerojatno će nas ostaviti da ovdje živimo svojim bijednim životom, do svršetka rata.

Geto nije bio čuvan. Svatko je mogao slobodno ući i izaći iz njega. Naša stara sluškinja, Maria, bila je došla da nas vidi. Zaklinjala nas je vrelim suzama da dođemo u njezino selo, gdje je za nas pripremila sigurno skrovište. Moj otac nije htio ni čuti da se govori o tome. Rekao nam je, dvjema starijim sestrama i meni:

— Vi ako hoćete, idite. Ja ću ostati ovdje s mamom i malom...

Razumije se, odbili smo da se razdvajamo.

Noć. Nitko se nije molio da noć brzo prođe. Zvijezde su bile samo iskrice velike vatre koja nas je proždirala. Neka se ta vatra ugasi jednog dana, ničega više ne bi bilo na nebu, bile bi samo ugašene zvijezde, mrtve oči.

Ništa se drugo nije moglo činiti nego leći u postelju, u postelju odsutnih ljudi. Odmoriti se, skupiti snagu.

U ZORU nije preostalo ništa od te melankolije. Pomislilo bi se da smo na praznicima. Govorilo se:

– Tko zna, možda je to za naše dobro što nas deportiraju. Fronta nije više daleko, uskoro će se čuti topovi. Dakle, evakuiraju civilno stanovništvo...

– Boje se bez sumnje da ne odemo u partizane...

– Po mojem mišljenju, cijela ta priča s deportacijom nije ništa drugo nego velika farsa. Pa da, nemojte se smijati. Švabe jednostavno žele opljačkati naš nakit. Odnosno, znaju da je sve zakopano, i da će trebati prekapati, a to je lakše kad su vlasnici na praznicima...

Na praznicima! Takvi optimistični razgovori u koje nitko nije vjerovao skraćivali su vrijeme. Nekoliko dana što smo ih tu proživjeli prošlo je prilično ugodno, u miru. Među ljudima su vladali vrlo prijateljski odnosi. Nije više bilo bogataša, uglednika, »ličnosti«, samo osuđenici na istu kaznu – još nepoznatu.

SUBOTA, dan odmora, izabrana je za dan našeg izгона.

Uoči subote bili smo pripremili tradicionalno jelo petkom uvečer. Izgovorili smo uobičajen blagoslov kruha i vina i gutali zalogaje bez riječi. Bili smo, to smo osjećali, posljednji put zajedno oko obiteljskog stola. Noć sam proveo u pretresanju uspomena, misli, ne mogavši naći sna.

U zoru smo bili na ulici, spremni za odlazak. Ovaj put nije bilo mađarskih žandara. Sklopljen je bio sporazum sa Židovskim vijećem koje će samo sve organizirati.

Naša je povorka krenula u pravcu velike sinagoge. Grad je izgledao pusto. Ali iza zastora, naši dojučerašnji prijatelji bez sumnje su čekali trenutak da mogu opljačkati naše kuće.

Sinagoga je sličila na velik kolodvor: prtljaga i suze. Žrtvenik je bio srušen, tapiserije strgnute, zidovi ogoljeni. Bilo nas je toliko mnogo da smo jedva mogli disati. Tu smo proveli dvadeset i četiri strahovita sata. Muškarci su bili dolje. Žene na prvom katu. Bila je subota: reklo bi se da smo došli pribivati službi. Ne mogavši izlaziti, ljudi su obavljali nuždu u jednom kutu.

SUTRADAN ujutro marširali smo prema kolodvoru gdje nas je čekala kompozicija stočnih vagona. Mađarski žandari su nas natjerali da se ukrcamo, po dvadeset četiri osobe u vagonu. Ostavljeno nam je nekoliko glava kruha, nekoliko vjedara vode. Provjerili su rešetke na prozorima da vide jesu li čvrste. Vagoni su zapečaćeni. U svakom od njih određena je odgovorna osoba: ako tko pobjegne, njega će strijeljati.

Peronom su se šetala dva oficira Gestapoa, stalno nasmiješena; ukratko, to je dobro prošlo.

Otegnut zvižduk proparao je zrak. Kotači su počeli škripati. Uputili smo se.